

Fecr Yayınları: 684

HANEFİLİK-MU‘TEZİLE İLİŞKİSİ
Akılcı-Hadari Zihniyetin Kesişme Noktası

Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mayıs 2023

ISBN: 978-625-6436-32-9

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

HANEFÎLİK-MU‘TEZİLE İLİŞKİSİ

Akılcı-Hadari Zihniyetin Kesişme Noktası

Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN

Ankara 2023

Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN

1986 yılında Osmaniye’de doğdu. 2004 yılında, Osmaniye Anadolu İmam-Hatip Lisesinden; 2008 yılında da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2009 yılında Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2011 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Hasan Onat danışmanlığında hazırladığı *Ehlu’r-Reyin İtikadi Boyutu (Ebû Hanîfe Örneği)* isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2014 yılında YÖK Yurtdışı Doktora Araştırma Bursu kapsamında alanında araştırmalar yapmak üzere bir yıl süreyle Ürdün Üniversitesinde bulundu. 2018 yılında Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Hasan Onat ve Prof. Dr. İsmail Şık danışmanlığında hazırladığı *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu’tezile İlişkisi* isimli teziyle doktorasını tamamladı. 2021 yılında Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesine Dr. Öğr. Üyesi olarak atandı. Mezhepler arası ilişkiler, Mu’tezile ve Memlûkler dönemi üzerine akademik çalışmaları bulunan yazar, hâlen Çukurova Üniversitesindeki görevine devam etmektedir.

*Kıymetli Hocam
Prof. Dr. Hasan ONAT'a rahmet ve minnetle...*

ÖN SÖZ

Mezhebî eğilimler, makâlât geleneğinin tasnifinin aksine değişip dönüşebilen, siyâsî ve sosyal hadiselerin etkisiyle farklılaşabilen ve diğer mezhebî eğilimlerle etkileşimde bulunup farklı mezhebî eğilimlere ait unsurları taşıyabilen bir yapıya sahiptir. Mezhebî oluşturan temel unsurlara zarar vermeden gerçekleşen mezhepler arası etkileşimin fikhî bir mezhep olan Hanefîlik ile itikadî bir mezhep olan Mu'tezile nezdindeki tezahürleri, Ashâbu Ebî Hanîfe geleneğinden bazı şahısların, itikadî eğilim olarak Mu'tezile'ye meyiletmesi; Mu'tezile içerisindeki bazı şahısların ise fikhî meselelerde Ashâbu Ebî Hanîfe ile uygun görüşler benimsemesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Mezhepler arasındaki etkileşimin incelenmesi, nispeten yeni bir çalışma alanı olup tespit edebildiğimiz kadarıyla özellikle fikhî bir mezhep ile itikadî bir mezhebin etkileşimini müstakil olarak inceleyen çalışmalar azınlıktadır. Konu, yeni bir çalışma alanı olması sebebiyle metodolojik bir zorluğu içermekle birlikte bu hususta yapılan çalışmaların artması, beşerî oluşumlar olan mezhepleri anlamaya imkân veren tüm unsurların göz önünde bulundurulmasına zemin hazırlayacaktır. İnceleme alanının "Sünnî" olarak vasıflandırılan bir fıkıh ekolü ile yine dışarıdan yapılan tanımlamalarla "bidat" olmakla itham edilen bir mezhebî eğilimin birlikteliğini içeriyor olması ise çalışmamızın sonuçlarının, mezheplerle ilgili taassubî tanımlamaların tartışmaya açık olduğunu anlamaya imkân vereceği düşünülmektedir. Bunun yanında konunun, bir fıkıh mezhebî ile itikadî bir mezhep arasındaki etkileşimi içermesi sebebiyle disiplinlerarası iş birliğini gerektirdiğini söylemek gerekir. Bu yönüyle bu tür çalışmalar, yeni çalışma alanlarına imkân tanıyacaktır.

Bu çalışma, fikhî bir mezhep olarak Hanefîlik ile itikadî bir mezhep olarak Mu'tezile arasındaki etkileşimin tespit edebildiğimiz ilk tezahürlerinden, V./XI. asra kadar gerçekleşen tezahürlerini ortaya koymakta ve tarihsel süreçte etkileşimin içeriğindeki farklılaşmayı tespit etmeyi amaçlamaktadır. Birinci bölümde, öncelikle akılcı ekoller olarak Hanefîlik ve Mu'tezile'nin teşekkül süreçlerini açıkladık. Ardından her iki

mezhep dâhilindeki mezhebî geçişlilikleri ve farklılaşmaları görmek adına makâlât geleneğinin klasik tasnif yönteminin yanında bölgesel unsurları ve diğer mezheplerle ilişkileri de içeren bir tasnif denemesi yaptık. Bu minvalde I./VII. ve II./VIII. asrın temel problem alanları olan ve mezhebî karakteri belirleyen ircâ, kader, halku'l-Kur'an ve rü'yet görüşleri çerçevesinde her iki eğilimin Mihne öncesinde ortak tezahürlerinin söz konusu olup olmadığını belirlemeye çalıştık. Bunun neticesinde şahıslar bazında, Mihne öncesinde Ashâbu Ebî Hanîfe ile ilişkisi olan ancak Mürcie içerisinde olmakla beraber halku'l-Kur'an fikrinin nispet edildiği; Ashâbu Ebî Hanîfe ve Mürcie'den olan ancak rü'yet konusunda Cehm b. Safvân ve Mu'tezile ile ortak görüş benimseyen bazı kimseler tespit edilmiştir. Bu şahıslar, sonraki Hanefî-Mutezîlî nesil ile bağlantılı olmamakla birlikte farklı mezhebî eğilimlerle özdeşleşen, muhtelif fikirleri bir araya getiren bireysel-müstakil şahıslar olma vasıflarıyla, akılcı zihniyet içerisindeki mezhebî geçişliliğin ilk örneklerinden sayılabilir. I./VII. ve II./VIII. asırdaki bu durumun anlaşılmasının, makâlât geleneğinin dayattığı, sınırları belirli olan ve bireysel kimliklerin gözardı edildiği bir mezhep algısının daha ılımlı bir zemine taşınabilmesine imkân tanıyacağı kanaatindeyiz. Bu farklılığın, tarihsel süreç boyunca mezhepler arası geçişlilikleri görmeyi kolaylaştırmış/kolaylaştıracak olması ise muhtemeldir. Birinci bölümde tetkik edilen meselelerden bir diğeri ise ilk devrinde Mu'tezile'nin, Ashâbu Ebî Hanîfe ile herhangi bir ilişkisinin söz konusu olup olmadığıdır. Bunun için Mu'tezile-fukahâ ilişkisi başlığında Mu'tezile'nin fikhî zemininde Ashâbu Ebî Hanîfe ile erken tarihli irtibatı araştırılmış, ancak özellikle Mutezîlî yazarların fukahâ tanımları içerisinde sayılan şahısların biyografileri değerlendirildiğinde, Ashâbu Ebî Hanîfe lehine ayrıcalıklı bir tutumla karşılaşılmamıştır. Çalışmanın ikinci bölümü, Mihne sürecinin etkilerini ele almaktadır. Hanefî-Mutezîlî olarak tanımlanan şahısların etkin bir şekilde süreçte yer almaları, Mihne süreci ile söz konusu etkileşimin belirginleşmesi arasında bir bağlantı olduğunu gündeme getirmektedir. Bu sebeple halku'l-Kur'an görüşünü benimseme faktörünü de göz önünde bulundurarak İslam düşünce tarihinde hem Mu'tezile hem de Hanefilik için ciddi bir kırılma noktası/ilk ortak hareketin başlangıcı olarak Mihne hadisesini kabul ettik. Mihne

öncesi ve sonrasında şahıslar bazında iki mezhebî eğilim arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalıştığımız bu bölümde, etkileşimin yapısında gerçekleşen farklılaşmaya göre şahısları tasnif etmeye ve söz konusu grupları, “ortak ilmi geleneğe sahip olmak”, “Mihne döneminde kadılık yapmak”, “öncü mezhebî eğilimin Hanefilik ya da Mu‘tezile olması” gibi unsurlarla değerlendirmeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise Hanefi-Mutezili etkileşimini, itikadî meselelerde Mu‘tezile ile Hanefiliğin itikadî yönünü oluşturan Mürcie arasında görülen görüş farklılıklarına ve bu görüşlerin ilişkili olduğu fikhî meselelere değinmek suretiyle fikrî, toplumsal ve siyasî zeminler üzerinden açıklamaya gayret ettik. Nazarî çerçeve bağlamında, tevhid, el-esmâ ve l-ahkâm ve bilgi kuramı başlıkları altında tasnif ettiğimiz bazı meseleler hususunda iki mezhebî eğilim arasındaki farklılaşmayı ve etkileşimi ortaya koymaya çalıştık. Yine bu bölümde, toplumsal tezahürler başlığı altında Mutezili literatürdeki Ebû Hanîfe’ye olan bakış açısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte beklenenin aksine Ebû Hanîfe’yi Mürcie’den sayan ciddi bir anlayış ile karşılaşmış olmamız, Mu‘tezile’nin Mürcie algısının içeriğini doldurmak için müstakil bir başlık altında Mu‘tezile’nin Mürcie’ye bakışına bu bölümde yer vermemize neden olmuştur.

Bu çalışmanın başlangıcından itibaren pek çok kıymetli insanın yardımına mazhar oldum. Bu teşekkürlerden ilki, hakkaniyetle teşekkür etmek çok zor olmakla birlikte yakın zamanda kaybettiğimiz kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan Onat’adır. Fikirleri ile düşünce dünyamı, ilmi kişiliği ile akademik hayatımı aydınlatan, öğrencisi olmayı hayatımın en büyük şanslarından biri olarak addettiğim, beni bu konuyu çalışmaya teşvik etmekle kalmayıp bu zor konuyu çalışabileceğime inandıran, lisans hayatımın başlangıcından itibaren desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Hasan Onat’a sonsuz teşekkür ederim. Çalışma azmi, özverisi ve akademik bakış açısıyla beni yönlendiren, değerli vaktini çalışmanın eksikliklerini gidermek için içtenlikle ayıran değerli danışman hocam Prof. Dr. İsmail Şık’a, lisans döneminden itibaren mezhepler tarihçisi bakış açısını kazanmamda büyük emeği olan, konunun belirlenme aşamasından itibaren fikirlerini içtenlikle paylaşan ve çalışmam boyunca akademik bakış açısıyla zihnimdeki soru işaretlerini aydınlatan kıymetli hocam Prof. Dr. Sönmez Kutlu’ya,

çalışmamın başlangıcından itibaren gerek konunun belirlenmesi gerek çalışmanın içeriğinin oluşmasında gayretlerini esirgemeyen Prof. Dr. Yusuf Gökalp'e, özellikle konu belirleme aşamasında kıymetli fikirlerini ve tecrübelerini paylaşan ve Mu'tezile ile ilgili çalışmalarından çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Osman Aydın'ya, çalışmamın zorluklarından haberdar olan, fikirlerinden ve akademik bakış açısından istifade ettiğim ve çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz'a, değerli katkılarından ve kıymetli önerilerinden ötürü Prof. Dr. Mehmet Ümit, Prof. Dr. Muharrem Akoğlu, Prof. Dr. Mehmet Kalaycı, Prof. Dr. İbrahim Kaplan, Doç. Dr. Muzaffer Tan'a ve çalışmamın yazım aşamasında Cüşemî'ye ait *Uyûnu'l-Mesâil* isimli yazma eseri tahkik süreci devam etmesine rağmen bizimle paylaşan Prof. Dr. Ramazan Yıldırım'a, lisans eğitimimden itibaren maddi manevi desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Tuğrul Yürük ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan Coşar'a, üzerimdeki emeklerini tarif edemeyeceğim sevgili ilkokul öğretmenim Emine Sinan'a, her daim yanımda olan ve sürecin gerek maddi gerek manevi tüm zorluklarını benimle içtenlikle paylaşan, bana güç veren çok değerli dostum Dr. Öğr. Üyesi Aygül Düzenli'ye, çalışmamın zorluklarına katlanan sevgili eşim Sadık Eren'e ve son olarak her daim en büyük hazinem olacak ve emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim çok kıymetli anne ve babama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmamın basımını üstlenen başta Hüseyin Nazlıaydın Bey olmak üzere Fecr Yayınları yetkililerine gösterdikleri özenden ötürü teşekkürlerimi sunmak isterim.

Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN

Adana 2023

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
KISALTMALAR	17
GİRİŞ	17
I. Araştırmanın Amacı ve Önemi	17
II. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	18
III. Araştırmanın Metodu	19
IV. Kaynak ve Araştırmalar	25
A) Klasik Kaynaklar	25
1. Tabakât ve Biyografi Eserleri	26
2. Tarih Coğrafya Kitapları ve Şehir Tarihleri	34
3. Makâlât Türü ve Kelâmî Eserler	36
4. Hanefî-Mu'tezilî Şahıslara Ait Eserler	40
B) Araştırmalar	42
V. Kavramsal Çerçeve	51
A) Hanefî-Mu'tezilî ya da Mu'tezilî-Hanefî İsimlendirme Tercihî	51
B) Cehmiyye	54
C) Vakıfiyye	57
D) Irak Hanefiliği	58
E) Ashâbu'r-Rey	62

BİRİNCİ BÖLÜM

MİHNE DÖNEMİNE KADAR REY TARAFTARLARI-MU'TEZİLİ

İLİŞKİSİNİN İLK TEZAHÜRLERİ	67
I. Erken Dönemde Akli Düşüncenin Ekolleşmesi	71
A) Hanefî İsimlendirmesi	71
B) Hanefiliği Benimseyen İtikadî Ekoller	95
C) Mu'tezile İsimlendirmesi ve Mezhebin Teşekkül Süreci	96
D) Mu'tezilî Grupların Tasnifi	120
E) Mu'tezile-Fukahâ İlişkisinin İlk Tezahürleri	124
1. İlk Mu'tezilî Şahısların Fıkıhla ilişkisi	127
2. Ebu'l-Hüzeyl Öncesi "Kader İ'tizâl veya Adl" Nispet Edilen Fakihler	133
3. Mu'tezilî Yazarlara Göre Fukahâdan Adl Kader veya İ'tizâl Görüşünü Benimseyenler	135
II. Erken Dönem Akli Düşüncenin Problem Alanları	149
A) İrcâ	150
B) Kader/İnsanın Fiilleri	152

C) Halku'l-Kur'an	155
D) Rü'yet	156
III. Ashâbu Ebi Hanîfe ve Mu'tezile ile İlişkilendirilen İlk Şahıslar	157
A) Mihne Dönemine Kadar Her İki Gelenekle İlişkilendirilen Şahıslar 158	
1. Amr b. Heysem (ö. 198/813).....	158
2. Hafs el-Ferd (ö. 204/820'den sonra)	159
3. Dâvûd b. el-Muhabber (ö. 206/821)	163
B) Mürcü Düşüncede Temel Tartışma Konularındaki Farklılaşmalar-- 165	
1. Halku'l-Kur'an Görüşü Nispet Edilen Mürcü Şahıslar	167
2. Rü'yet Konusunda Farklı Görüş Benimseyen Şahıslar	192
a) Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâti (ö. 222/836)	192
b) Süfyan b. Sehban (III./IX. Asır)	195
3. Kader ve İrcâ Görüşünü Birleştiren Şahıslar	195

İKİNCİ BÖLÜM

ASHÂBU EBİ HANİFE-MU'TEZİLE ETKİLEŞİMİNİN TEZAHÜRÜ

OLARAK MİHNE VE SONRASI	221
I. Ashâbu Ebi Hanîfe-Mu'tezile Etkileşiminde Mihne'nin Yeri.....	223
A) Mihne'nin Tarihçesi	223
B) Mihne Döneminde Hanefî-Mu'tezilî Kimliğin Temel Vasfı Olarak Halku'l-Kur'an Fikrinin Tarihçesi	230
C) Mihne Döneminde Ashâbu Ebi Hanîfe	240
II. Mihne Döneminde Ashâbu Ebi Hanîfe-Mu'tezile Etkileşiminin Örneği Şahıslar	242
A) Mu'tezilî Kimliği Kabul Edilen Ancak İlmî Kimliği Belirsiz Olanlar 246	
1. Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854).....	246
B) Mu'tezilî Kimlik İsnat Edilen Ashâbu Ebi Hanîfe Mensupları	250
1. İsa b. Ebân (ö. 221/836)	250
2. Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)	256
3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Şucâ es-Selcî (ö. 266/880).....	259
C) Halku'l-Kur'an Fikrini Benimseyen Ashâbu Ebi Hanîfe Mensupları 263	
1. Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî (ö. 230/ 845)	263
2. Abdurrahman b. İshak (ö. 232/846).....	267
3. Hasan b. Ali b. el-Ca'd İbn Ubeyd el-Cevherî (ö. 242/ 856)	268
4. Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (III. /IX. Asır)	270
5. Muhammed b. Ebî Leys (ö. 250/864).....	270
6. Abdullah b. Muhammed b. İbn Ebî Yezid el-Halencî (ö. 253/867)	273
7. Gassan b. Muhammed (III. /IX. Asır).....	276
8. Muhammed b. Abdullah el-Müezzîn (III. /IX. Asır)	277

III. Mihne Sonrası Süreçte Mu'tezili Kimlik İle Bilinen İlk Hanefî-Mu'tezili Neslin Tezahürü	278
A) Mihne Sonrası Süreçte İlk Hanefî-Mu'tezili Şahıslar.....	280
1. Ebû Bekr el-Hassâf eş-Şeybânî (ö. 261/875).....	280
2. Ali b. Mûsa el-Kummi (ö. 305/917).....	282
3. Ebû Saîd el-Berdâi (ö. 317/930).....	283
IV. V./XI. Asra Kadar Hanefî-Mu'tezili Şahıslar	286
A) Fakih Kimlikleri Belirgin Olup İtikatta Mu'tezile'yi Benimseyen Hanefiler.....	289
1. Kerhî (ö. 340/952).....	289
2. Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981).....	293
3. Ali b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 342/953).....	294
4. Ahmed b. Zebihrad b. Mihran Ebu'l-Hasan en-Sirâfî (ö. 344/955).....	296
5. Hasan b. Abdullah es-Sirâfî (ö. 371/981?).....	296
6. Ebû Nasr en-Nesefî (ö. 374/984).....	297
7. Muhammed b. Abdirrahman (ö. 380/990).....	297
8. Ebû Sehl ez-Züccâci (IV./ X. Asır).....	298
9. Ebû Abdullah el-Cürçânî (ö. 398/1008).....	299
B) Müteteklim ve Fakih Kimliği İle Bilinip Fıkhta Hanefîliği Benimseyen Mu'tezililer.....	300
1. Ebu'l-Kâsım el-Belhi el-Kâ'bi (ö. 319/931).....	300
2. Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80).....	301
3. Ebu'l-Kâsım İbn Sühleveyh (IV./ X. Asır).....	303
4. Ebû Bekr el-Buhârî (IV./ X. Asır).....	304
5. Ebû Ahmed el-Askerî el-Abdeki (ö. 347/958?).....	304
6. Ebû Abdullah b. ed-Dâi (ö. 360/971).....	305
7. Ebu'l-Hasan el-Ezrak et-Tenûhî (ö. 378/988).....	306
8. Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö. 388/998).....	307
9. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Huneyf (IV./ X. Asır).....	308

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASHÂBU EBİ HANİFE VE MU'TEZİLE İLİŞKİSİNİN FİKRİ-

TOPLUMSAL-SİYASİ TEZAHÜRLERİ	309
I. Ashâbu Ebî Hanife-Mu'tezile Farklılaşmasının Nazari Çerçevesi	309
A) Tevhid.....	310
1. Halku'l-Kur'an.....	310
a) Mu'tezile'ye Göre Halku'l-Kur'an Fikrini Benimsemenin Anlamı.....	310
b) Ashâbu Ebî Hanife'nin Halku'l-Kur'an Fikri ile İlişkisi	313
c) Ebû Hanife'ye Halku'l-Kur'an Fikrinin Nispeti	318

2. Halku'l-Kur'an Görüşünün Fıkhi Delili Olarak Sıfatlarla Yemin Meselesi-----	327
B) el-Esmâ ve'l-Ahkâm-----	328
1. Büyük Günah Meselesi-----	328
2. İlk Ayrıllıklarda Yer Alanların Durumu Konusundaki Kararsızlık	332
3. Büyük Günah İşleyenlerle İlgili Dünyevi Durum-----	337
4. el-Va'd ve'l-Vaid-----	339
a) Umum İfade Eden Ayetlerin Tahsisi-----	340
5. İman-----	348
6. İmanın Yaratılmışlığı-----	356
C) Bilgi Kuramı-----	357
1. Aklın Allah'ı Bilmesinin İmkânı/Mârifetullah-----	357
2. İçtihadta İsbet-----	361
II. Toplumsal Hayata Yansıyan Tezahürler-----	364
A) Bağdat'ta Hanefî-Mu'tezilî Farklılaşmasının Tezahürleri-----	365
B) Ashâbu'r-Rey Mensuplarının Mu'tezile'ye İthamları-----	368
C) Hanefî-Maturidî Geleneğin Mu'tezile Algısı-----	376
D) Mu'tezile'nin Mürcie Algısı-----	380
E) Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe Tasavvuru-----	387
III. Siyasî Tezahürler-----	394
A) Ashâbu Ebi Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı-----	398
1. Hanefiliğin Siyaset Anlayışında Mürcii Etki-----	410
2. Ashâbu Ebi Hanîfe'nin Siyasî Düşüncesinin Fiili Tezahürleri---	414
B) Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı-----	424
1. Mu'tezile ile Hanefîlik Arasında Bir İhtilaf Mevzuu Olarak İmamın Azli Meselesi-----	429
2. İlk Mu'tezilî Şahısların Siyasî Düşüncesinin Fiili Yansımaları	432
SONUÇ -----	441
KAYNAKÇA -----	447
DİZİN -----	467

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz./bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
der.	: Derleyen
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dn.	: Dipnot
Ed.	: Editör
EI	: The Encyclopedia of Islam
Elr	: Encyclopedia Iranica
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
HÜİFD	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm tarihi
ss.	: Sayfa aralığı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trz.	: Basım tarihi yok
tsh.	: Tashih eden
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: Ve devamı
vdğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
yrz.	: Basım yeri yok